

De gamle byvåbener og kommunernes nye

Af Thomas W. Lassen

Med ét slag ændredes i 2007 det danske samfunds visuelle udtryk. Den 1. januar dette år trådte nemlig den nye kommunale strukturreform i funktion. Amterne blev nedlagt, og nye store kommunale sammenlægninger blev en realitet. Mangeårig administrativ tilpasning gik forud, og pågår stadig, og rigtignok var de gamle købstadskommuner allerede som begreb gledet ud ved kommunalreformen 1970, men det var dog fortsat de gamle hovedbyer, der udgjorde hovedstammen i den kommunale struktur. Derfor var det også de fleste steder de gamle købstæders byvåbener, der i århundereder havde betydet lokalt sammenhold og fællesfølelse, der var videreført som kommunevåbener. Kommunevåbenerne var et broget skue og et festligt indslag i bybilledet og i landskabet, og der udvikledes over årtierne efter 1970 en lang række nye våbener for de kommuner, der ikke havde et gammelt byvåben som kendetegn og samlende symbol.

Men alt sammen blev det afskaffet ved strukturreformen 2007. Mange steder omfatter de nye storkommuner flere gamle købstæder foruden de omkringliggende tidligere primærkommuner, og kommunenavnene ændredes, så det ikke længere var hensigtsmæssigt og relevant at benytte de gamle byvåbener og kommunevåbener. For

hovedparten af de gamle købstæder var det århundredgamle symboler, der med ét gik ud af brug, og en del af den fælles identitet, der blev sløffet. Overalt forsvandt de gamle våbener fra offentlige bygninger og i de kommunale forvaltninger. Byskiltene med byvåbnene er et andet eksempel. Og rundt langs landevejene blev der langt mellem kommuneskiltene med kommunevåbnene, der markerer, at nu kører man ind i en ny kommune, både som oplysning for lokale og turister. Danmark blev en seværdighed fattigere.

Naturligvis blev der med henblik på de kommunale ændringer i tiden frem mod 2007 udformet nye våbener, som det også gælder for Lolland kommune og Guldborgsund kommune; men alt for mange steder valgte man kedelige logoer eller blot særlige skrifttyper, som nyt mærke, i stedet for at skabe nye spændende våbener efter de heraldiske principper. Lolland og Guldborgsund har dog bevidst valgt mere traditionelle udformninger, med godt resultat.

Segl og våbenskjold

Byvåbenet var tidligere det ydre tegn på købstadsværdigheden for vores ældste byer, og sammen med byens segl hørte det med til de kongelige privilegier og godkendelse af byernes handelsrettigheder. På samme

måde som ved kongens tildeling af våbenskjolde til adelige riddere, blev der også til byerne udstedt dokumenter med tegning og bemaling af det fastsatte motiv, som byen skulle bruge i sit segl og våben. Tidligt udviklede der sig særlige regler for farver og figurer, og for beskrivelsen af våbenmærker og våbenskjolde, der er det der kaldes heraldik, som det kendes i Danmark tilbage i 1200-tallet. For byernes vedkommende skal vi dog frem til 1400-årene før der findes bevaret kongelige bevillinger med beskrivelse af byvåbener med farver, men seglstemplerne ved vi har eksisteret længe før. Og det er da også fra byseglene at vi har de tidligste eksempler på de særlige kendemærker for byerne i vores landsdel.

At sætte sit segl under et brev eller dokument var i ældre tid den retsgyldige bekræftelse på brevets indhold, og underskriften havde ikke samme betydning som i dag; og ikke blot enkeltpersoner havde eget seglstempel i form af f.eks. en signetring. I middelalderen havde således konger og adelsmænd, bisper og klostre, byerne,

borgere og håndværkerlav osv. eget segl, med dets særlige billede eller symbol. Let genkendeligt for alle, også for dem der ikke kunne læse.

Ældst blandt de bevarede Lolland-Falsterske bysegel er Nakskovs, der kendes tilbage fra 1351, tæt fulgt af Stubbekøbings store segl, der findes som hængende segl under et dokument fra 1367. For så vidt angår alderen på selve seglbilledet, anses Nakskovs segl for det ældste efter den heraldiske udformning, men også Nysteds tidligste segl må være udført engang i 1300-årene, skønt først bevaret i aftryk fra 1535.

Når vi i dag tænker på byvåbenerne er farverne og farvelægningen en vigtig del af udformningen og genkendeligheden. Der kan da heller ikke være tvivl om at købstædernes byvåbener har været benyttet som malede våbenskjolde med farver på, og ved de få kongelige godkendelser af byvåbener som vi kender til, gives der som nævnt tilladelse til at benytte våbenet både som skjold og som segl. Det er dog kun meget lidt der findes bevaret af vidnesbyrd om våbenernes farver i ældre tid, også set på landsplan, men for Sakskøbing findes der en beskrivelse af farverne på byvåbenet fra så langt tilbage som fra 1654.

Vi skal frem til slutningen af 1800-tallet før der for alvor kommer gang i brugen af farvelagte våbener for byerne. Det er arkivaren Anders Thiset (1850-1917) fra Rigsarkivet, som vi kan takke for denne fornyede interesse for byvåbenerne, da Thiset i forbindelse med statslige byggeforetagender omkring 1890 indsamlede oplysninger til brug for en landsdækkende oversigt over byvåbenernes udformning, på baggrund af de gamle seglmotiver. Undersøgelserne offentliggjordes i *Tidsskrift for Kunstindustri* i 1893, og der gives her forslag til nyttegning og farvelægning af samtlige købstæders våbener. Med baggrund i An-

Den tidligste udformning af Nakskovs bysegel er landsdelens ældste segl. Her vist i afstøbning i voks efter segl fra 1367 i Staatsarchiv Lübeck. Voksseglet findes i Lolland kommunes Stadsarkiv. TWL foto.

Sølv- og guldsmedenes bymærker, som tidligere blev brugt sammen med mesterstemplerne, er bittesmå gengivelser af byvåbenerne. Her eksempler fra 1700-tallet på mærker for Nykøbing og Maribo, Nakskov og Nysted. Sølvmærkerne er vist i ca. 4-dobbelt størrelse, efter tegninger i Danske Sølvmærker, udg. 1982.

ders Thisets tegninger ses det, at brugen og benyttelsen af byvåbener breder sig hastigt landet over. Oprindeligt var Thisets opgave at fremkomme med forslag til keramiske relieffer til udsmykning af landsarkivernes nye bygninger, opført 1891-1893, og tilsvarende relieffer findes også med Maribos byvåben og på det gamle rådhus i Nykøbing. Serier med byvåbener blev hurtigt populære som dekoration i forskellige materialer på en lang række byggerier, både som landsdækkende serier og for de enkelte egne af landet, og selvfølgelig i hver af købstæderne. Alle steder med baggrund i Thisets tegninger, som standard for udformningen. Thiset nytolkede seglenes motiver i heraldiske våbentegninger, og de gamle runde seglbilleder blev omformet til farvestrålende våbenskjolde.

For selvfølgelig skulle der farver på, som Thiset som nævnt også kom med forslag til, med udgangspunkt i de få spredte oplysninger om farverne på de enkelte byvåbener. Ikke blot for udformningen af våbentegningerne, men også for farverne blev Anders

Thiset således normgivende, stort set alle steder i landet.

Det var tidligere normalt at nye købstadsvåbener blev godkendt ved kongelig resolution, men vi skal frem til 1936 før der blev oprettet en særlig registrering af godkendte kommunevåbener og segl, med godkendelse ved Indenrigsministeriet, og indregistreringen skulle offentliggøres i Statstidende.

Hovedparten af de gamle købstadskommuner fik herefter registreret deres segl og våben, det gælder således Maribo, Nakskov, Nykøbing, Nysted, Rødby og Saksø, alle med offentliggørelse i Statstidende i marts 1938. Stubbekøbing derimod var nok i 'forhandling' om ny udformning af byvåbenet i 1938, men den officielle, offentliggjorte indregistrering af våbenet fandt først sted i 1963. De godkendte og indregistrerede byvåbener kunne lovmæssigt videreføres i de kommuner, der ved kommunesammenlægningen i 1970 videreførte købstadskommunens navn, hvorved de gamle byvåbener blev ophøjet som of-

ficielt kommunevåben, uden at ny registrering var nødvendig. Ved senere lovændring er Indenrigsministeriets godkendelse bortfaldet, og registreringen overgået til Patent- og Varemærkestyrelsen.

I det følgende vil de Lolland-Falsterske byvåbener og kommunevåbener blive præsenteret, således som de blev benyttet frem til 2007. Rækkefølgen er kronologisk for variationens skyld, med de ældste kendte bysegl og byvåbener først, og for kommunernes vedkommende efter 1970, i forhold til den offentlige indregistrering og ibrugtagning. Benyttelsen af våbenerne i forskellige materialer og udformning er uendelig mangfoldig, og i oversigten her er lagt vægt på den motiviske udformning og historien om de enkelte byvåbener og kommunevåbener.

De ensartede farvegengivelser af de 13 kommuners våbener, som følger sidst i artiklen, er hentet fra Sven Tito Achen's bog *Danmarks Kommunevåbener*, udgivet 1982. Byvåbenerne vil i øvrigt også kunne ses i samme forfatters oversigt i *Hvem-Hvad-Hvor* 1961 (Politikens Forlag), med tidligere versioner af enkelte våbener, før nytegnning i 1970'erne.

De ældre tegninger af byseglene er af maleren J. Th. Hansen, og benyttet som gennemgående illustrationer i 3. udg. (1899) og 4. og 5. udgave af den topografiske håndbog *Trap: Danmark*. Segltegninger efter originaldokumenter er hentet fra bd. III af *Danmarks Gamle Købstadslovgivning*, udg. 1955, hvor tegningerne er udført af senere kgl. våbenmaler Aage Wulff, der også stod bag flere af kommunevåbenernes udformning i 1970'erne.

Den ældste samlede oversigt over de danske byvåbener findes i Resens Atlas, hvor seglene er vist i naturlig størrelse på de store byprospekter der hører til værket, som udgivet 1677. For flere byer vises seglene i forskellige versioner, på baggrund af

Resens indsamlede oplysninger fra købstæderne. Der henvises stedvis i det følgende til enkelte oplysninger i Resens *Atlas Danicus*.

Købstædernes våbenmærker blev også tidligt brugt i stærkt formindsket form, og meget forenklet, som markering af guld- og sølvmedearbejder fra de enkelte byer. Sådanne mærker kendes også fra de Lolland-Falsterske købstæders sølvmede og guldsmede.

Nakskovs bysegl som benyttet i 1584 ved arvehyldningen for Christian IV. Her efter tegning i Trap: Danmark.

Nakskov købstad

Allerede fra 1200-årene kendes Nakskov som købstad, og de tidligst kendte privilegier er givet af kong Erik Klipping i 1266, og i 1274 gives borgerne de samme rettigheder, som andre købstæder har. Byens segl i ældst kendte udformning er bevaret som aftryk på et pergamentsbrev fra 1351 og har indskriften: SIGILLVM CIVIVM DE NAKSCOG, der betegner seglet for borgerne i Nakskov. Seglbilledet viser et frodigt træ over bølgelinier, og måske er det træets stiliserede rodnet, der har givet anledning til det, der senere er opfattet som en ørnklo ved siden af træet (jfr. foto efter seglaftryk 1367). På byens segl fra 1584 ses ørnkloen tydeligt, og det gælder også alle efterfølgende udgaver af seglet. Et fornemt seglstempel fra 1635 er bevaret i stadsarkivet, med seglet graveret

Nakskovs bevarede seglstempel dateret 1635, med byvåbenet graveret i sølv, findes i Lolland kommunes Stadsarkiv. På skaftholderen læses, foruden årstallet, også navnene på byens borgmestre: Mats Bergen og Nels Nelson. TWL foto.

i sølv og med navnene for byens dengang 2 borgmestre. Seglene fra forskellig tid er tydeligvis kopieret efter hinanden, så ørnekløen skifter side, og ses både til højre og til venstre for træet. Udformningen som våbenskjold er af A. Thiset omkring 1890 beskrevet som et grønt træ på sølv/hvid baggrund, og ørnekløen rød ved træets højre side.

Nakskov kommune

Ved kommunesammenlægningen 1970 blev købstadskommunen sammenlagt med Branderslev sognekommune og desuden tillagt mindre dele af de omkringliggende sogne Herredskirke, Halsted, Arninge og Vestenskov.

Den nye primærkommune videreførte købstadens våben, sådan som det som kommunevåben blev registreret ved Patentdirektoratet i 1996. Når dette skete så sent, skyldes det at kun kommunens segl var blevet godkendt og registreret i 1938.

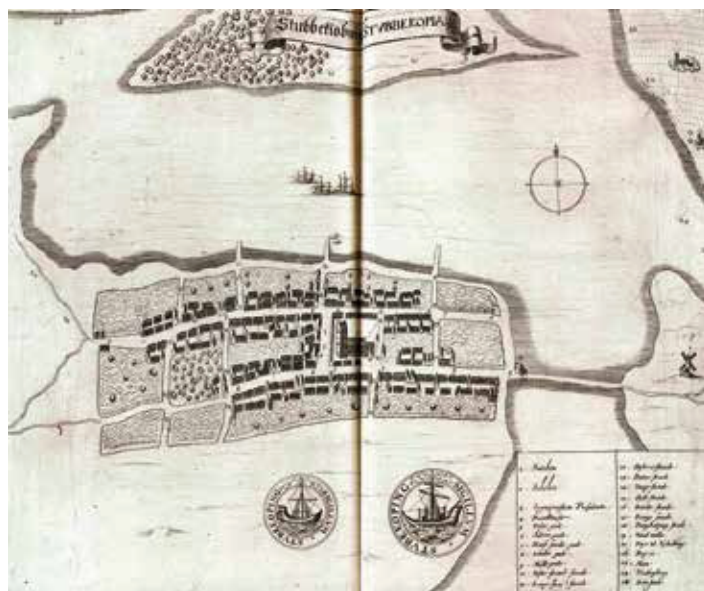
Nakskov byvåben, som det blev benyttet indtil der blev sat punktum for Nakskov kommune pr. 1. januar 2007, er tegnet af arkivar Anders Thiset ca. 1890 med baggrund i det gamle bysegl fra 1584. Efter tegning i Tidsskrift for Kunstindustri 1893.

Stubbekøbings bysegel i ældste udformning, efter seglaftryk fra 1367 i Staatsarchiv Lübeck. Tegning af Aage Wulff.

Stubbekøbing købstad

Kong Valdemar Atterdag tager i 1354 Stubbekøbing under sin beskyttelse, og giver byen en række privilegier. Byens navn kendes dog tilbage til 1282, hvor byens foged nævnes. Det ældste bevarede segl er fra 1367 med indskriften: SIGILVUM CIVIUM REGIS DACIE STVB-BEKØPING, der understreger borgerne i Stubbekøbing som hørende til det danske kongerige. Seglbilledet med et enmasted skib videreføres i de følgende kendte udgaver af byseglet, som er benyttet i 1536, 1556 og 1584. Seglstemplet fra 1584 er tidligere oplyst at være forarbejdet i sølv. På Peder Resens prospekt af Stubbekøbing (*Atlas Danicus* 1677) er vist to versioner af byseglet, hvoraf det ene efter størrelsen at dømme, vistnok ikke er blandt de ellers kendte udgaver. Det af A. Thiset udformede våbenskjold tager udgangspunkt i seg-

Prospekt af Stubbekøbing i Resens Billedatlas 1677, med to versioner af byens segl. Peder Resen indsamlede oplysninger om alle danske byvåbener, og afbildede byseglene på prospekterne i storværket Atlas Danicus. Kgl. Bibliotek.

Bysegl for Stubbekøbing 1584. Seglstemplet er beskrevet som forarbejdet i sølv. Tegning efter Trap: Danmark

let fra 1584, og det beskrives med forslag til farveholdning, som et sort skib med opbundet sejl, over blå bølger, og med sølv/hvid baggrund. Thisets våbentegning fra omkring 1890, blev senere ændret til det byvåben, som købstaden og kommunen brugte. Det går i sin udformning tilbage til det ældste segl fra 1300-tallet, med skibet rødt og med blåt sejl, og store blå bølger forned.

Stubbekøbing kommune

Stubbekøbing købstad blev i 1970 sammenlagt med Maglebrænde, Åstrup, Horbelev, Falkerslev, Karleby-Horreby-Nørre Ørlev og Sønder Kirkeby-Sønder Alslev sognekommuner, samt en lille del af Systofte sognekommune, mens en lille del af Sønder Kirkeby sogn blev afgivet til Sydfalster kommune. Af Tingsted sognekommune kom desuden en lille del til Stubbekøbing kommune. Den nye Stubbekøbing primærkommune videreførte købstadens våben, der i udformningen fra slutningen af 1930'erne dog først var blevet registreret i 1963.

Ved arvehyldningen for den senere kong Christian IV. benyttede Nysted et nyfremstillet segl-stempel med byens segl, med dateringen 1584. Her i tegning efter Trap: Danmark

Nysted købstad

Nysteds ældste bevarede privilegiebrev er givet af kong Erik af Pommern 1409, hvor byen fritages for at høre under Ålholm Slot. At byen er langt ældre ses alene deraf, at der blev grundlagt et tiggermunkeløster i Nysted i 1286, som havde stor lokal bevågenhed. Det ældste bysegl for

Forslag til Nysted byvåben, tegnet af A. Thiset omkring 1890, på baggrund af byens ældste kendte segl fra 1300-årene. Efter tegning i Tidsskrift for Kunstindustri 1893

Nysted værner om sin historie, og byvåbenet ses her i festlig udformning som urskive på det gamle rådhus i Adelgade. Det tilhørende klokkespil er indviet 1987, hvor urskiven blev redesignet ved urmager Søren Andersen. TWL foto.

Nysted er kendt i aftryk fra 1535, men seglstemplet har været betydeligt ældre, og må datere sig til engang i 1300-årene. Det charmerende gamle seglbillede er nytolket som byvåben af Thiset omkring 1890, og viser et mindre, korsprydet skib mellem stor søplanter, der næsten lukker sig om skibet. Seglstemplet til et yngre segl, dateret 1584, viser et stort skib, ligeledes med korsprydede master, og kraftigt markeret rigning. Seglet har indskriften SIGILLV(M) CIVIVM DE NEAPOLIENS, Nysteds borgeres segl. Også dette segl har Anders Thiset udformet som det

byvåben, der blev det foretrukne, med et tremastet "naturligfarvet" skib på blå bølger med sølv/hvid baggrund.

Nysted kommune

Nysted primærkommune blev dannet 1970 ved sammenlægning med Kettinge-Bregninge, Døllefjelde-Musse, Herritslev, Øster Ulslev-Godsted og Vester Ulslev sognekommuner, og hertil desuden Nysted landsogns kommune. Købstadskommunens våben blev registreret 1938, og den nye primærkommune videreførte købstadens våben.

Først fra 1556 er bevaret et segl for Nykøbing på Falster, som det markeres i indskriften. Tegning af Aage Wulff efter seglaftryk fra 1610, fra dokument i Rigsarkivet.

Nykøbing købstad

1451 tager kong Christian I den gamle købstad Nykøbing under sin beskyttelse, og stadfæster de privilegier, som byen havde fået i de tidligere kongers tid. Nykøbing købstads segl findes i to ældre udgaver, det ene benyttet i 1556, og det andet, som

Nykøbings segl som benyttet 1648, ved hyldingsakten for Frederik II. Her vist i tegning efter Trap: Danmark.

beskrives som forarbejdet i sølv, er første gang benyttet 1648. Begge segl viser et skib, det ældste med en mand ved roret, og begge har en omskrift der markerer at der er tale om: Byen Nykøbings segl på Falster. Arkivar Anders Thiset udformede omkring 1890 byvåbener efter begge modeller, som begge har været brugt ved udsmykning på rådhuset, med motivet i sølv på blå baggrund. Det blev dog våbenet efter seglet fra 1648, der blev indregistreret 1938 som Nykøbings byvåben, med det tremastede skib med sejlene sat og vimpler i mastetoppene.

Nykøbing kommune

Foruden den gamle købstad kom Nykøbing kommune fra 1970 ved kommunesammenlægningen til at bestå af areal og befolkning fra de altovervejende dele af Tingsted og Systofte sognekommuner foruden Toreby

Nykøbings byvåben i fornemt glasmaleri udført 1920 til trappeopgangen i det gamle rådhus i Dronningensgade, Nykøbing F. TWL foto.

kommune på Lolland med Sundby, der længe havde haft status af forstadsbebyggelse til Nykøbing. Hertil tillagdes kommunen desuden mindre dele fra de omkringliggende Idestrup og Væggerløse sognekommuner samt den sydlige del af Ønslev sogn. En lille del af Systofte kommune blev afgivet til Stubbekøbing kommune, og ligeledes af Tingsted sognekommune kom en lille del til Stubbekøbing kommune, mens en anden lille del blev lagt til Nørre Alslev kommune. Kommunen videreførte købstadens våben, hvis hovedmotiv med det store skib genkendes i den nuværende storkommunes våben (se nedenfor under Guldborgsund kommune).

Saxkøbing segl, med gengivelse af byvåbenet som seglmotiv. Byvåbenet med de to sakse er det tidligste, der kendes med beskrivelse af farverne. Tegning efter Trap: Danmark af seglaftryk 1584.

Saxkøbing købstad

1320 stadfæster kong Christoffer II de privilegier som Saxkøbing havde haft i tidligere kongers tid. Saxkøbing havde tidligt kongelig bevågenhed, og hører til de steder i landet hvor der blev slået mønter i begyndelsen af 1300-tallet. Det ældste bevarede bysegl er fra 1584, hvor byen bekræftede arvehyldningen for den senere kong Christian IV. Motivet med de to sakse på seglet er vist i et våbenskjold, og vi har altså her en direkte gengivelse af byvåbenet. Saxkøbings byvåben hører desuden til de allertidligste, hvor vi har en farvebeskrivelse, der 1654

Saxkøbings gamle bytromme fra 1750, hvor byvåbenet er vist sammen med Frederik V's spejlmonogram. Bytrommen findes i Saxkøbing Lokalhistorisk Arkiv, og tilsvarende bytrommer findes bevaret fra Maribo og Nakskov. Ældre fotografi i Nationalmuseet.

oplyser, at: *Saxkøbings Byes Vaaben er tvende Offverskiær Saxe, med sin Iser Farffve, oc en Crone der ofver, oc gul farfvat, Bonden rød.* Det vil sige de to sakse i sølv eller som der står med jernets farve, på rød bund, og med en guldkrone ovenover. Når saksene betegnes som overskærersakse, er det en hentydning til det specielle redskab som tøjmagere og valkere benyttede sig af, som Resen beskriver det. Saxkøbings seglmærke er dog tydeligvis en bøjlesaks, som normalt betegnes som en uldsaks. Flere steder i landet bruger skrædderlavene i deres gamle segl den karakteristiske overskærersaks og uldsaksen som deres mærke, men i Saxkøbing har skrædderne i 1700'erne valgt en almindelig åben skræddersaks, som deres lavssymbol. På baggrund af det gamle segl fra 1584 udformer

Saksøbing bysegel med det forenklede byvåben, som benyttet i 1800-årene. Her efter tegning i Trap: Danmark, 2. udg. 1873.

A. Thiset omkring 1890 det helt enkle byvåben, med to nedadvendte uldsakse i guld/gult i et rødt skjold. Et officielt brugt bysegel fra 1800-tallet viser kun én (omvendt) saks i et våbenskjold, der som skjoldholdere har en vildmand og en oprejst løve. Også dette våben har en krone ovenover, men om det har været benyttet som egentligt byvåben vides ikke. Vildmanden som skjoldholder optræder også på Saksøbing gamle bytromme fra 1750, hvor byvåbenet er vist sammen med Frederik V's spejlmonogram. Et ældre seglstempel fra omkring 1700 med Saksøbing gamle bysegel findes i Nationalmuseet.

Saksøbing kommune

Saksøbing kommune blev dannet 1970 ved sammenlægning med de omkringliggende sognekommuner, uden at der i processen blev afgivet dele til andre kommuner. Det drejer sig om følgende: Våbensted-Engestofte kommune, Slemminge-Fjelde, Radsted, Majbølle og Tårs og Vignæs kom-

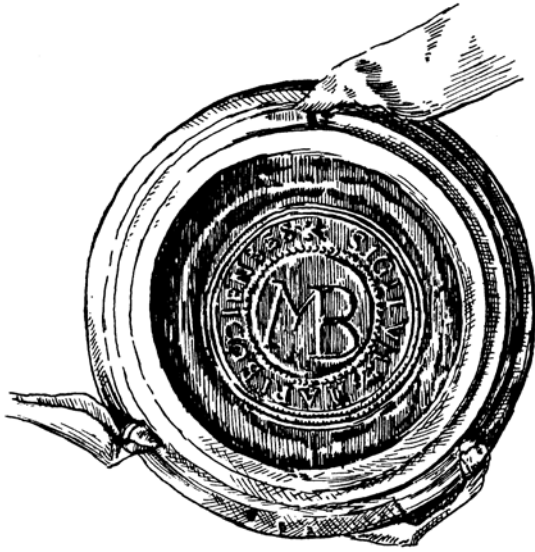
muner, samt Saksøbing landsogn, med bebyggelsen på den nordlige side af åen og fjorden, der hidtil havde udgjort en selvstændig sognekommune. Den nye primærkommune videreførte købstadens våben, der 1938 blev officielt registreret. Våbenet er et såkaldt 'talende' byvåben med direkte henvisning til byens navn, ved symbolet med saksen som våbenbillede.

Maribo købstad

Maribos købstadsbrev fra 1416 er ikke som andre privilegiebreve, men af kong Erik af Pommern udstedt som godkendelse af, at der på stedet må grundlægges en købstad, i forbindelse med klosterets oprettelse. Byen er middelalderen igennem i alle forhold

Seglstampen for Maribo klostrets officielle segl fra o. 1420 benyttes endnu i 1584 til besegling på byens vegne. Seglstemplet findes bevaret på Nationalmuseet. TWL foto.

Maribos ældste bysegl med forkortelsen MB for Maribo By, som det kendes fra 1608. Tegning af Aage Wulff efter seglaftryk i trækapsel, under dokument i Rigsarkivet.

underlagt det store Birgittinerkloster, der grundlægges samme år, og det er da også klosteret, der giver byen sin stadsret i 1488 med bestemmelser, der på mange områder regulerer samspillet mellem byen og klosteret. Det hedder heri, at byen skal have byfoged og 'byråd' udpeget af klosteret, og, bestemmes det videre, de skulle have et eget segl at besegle med, i deres egne

Bysegl for Maribo i 1700-tallet. Hvornår præcis denne udformning af byvåbenet er taget i brug vides ikke. Tegning efter Trap: Danmark.

Maribos våbenmærke med den skønne ungme, som vist i relief på bytrommen fra 1750 i Museum Lolland-Falster. TWL foto.

sager: "the sskulle haffwæ inciglæ ath beseylæ meth thet, som ffor them rættelighæ hanteres". Der kendes dog intet til et middelalderligt segl for byen, og vi skal helt frem til efter 1600 før der findes et eget segl for Maribo. Hvad der er usædvanligt i forhold til de øvrige købstæders segl på Lolland-Falster, og i øvrigt for landet som helhed, er at Maribo som seglbillede kun har de sammenskrevne bogstaver M og B. Dette hænger formentlig sammen med klosterets fortsatte hævde af status overfor byen, og det er da også sigende, at klosteret repræsenterer byen med sit segl på arvehyldningen for Christian IV i 1584. Klosteret bruger her det store gamle abbedisse-

segl, af spidsoval form, der må stamme fra klosterets ældste tid. Efter ændring af klosterets fundats og øvrige vilkår 1596, bliver klosterkirken også byens kirke, og i det hele spores en større ligevægtighed mellem byen og klosteret. Klosterets abbedisse får et nyt rundt segl, som kendes fra 1608, og det er samtidig med at MB-seglet første gang optræder som Maribo bys segl. Abbedissens segl markerer hendes fortsatte embede i Maribo, og i denne sammenhæng skal bymærket MB vel helt enkelt forstås som en forkortelse for Maribo By. De to segl er ensartet store, og har altså sammen og hver for sig kunnet repræsentere Maribo Kloster og Maribo By. Maribo kloster nedlægges 1621, og herefter er Maribo by enerådende.

Maribos bysegel med det sammenskrevne MB har den latiniserede omskrift: SIGILVM MARIBODIENSES, og benyttes i denne form i frem til engang i 1700-tallet. Hvad der er begrundelsen for den videre udvikling vides ikke, men hvorom alting er, optræder Maribos byvåben fra 1750 med en ungmø i pyntelig kjole og med

Anders Thisets tegning ca. 1890 af Maribo byvåben, udformet med baggrund i seglet fra 1700-tallet. Efter Tidsskrift for Kunstindustri 1893.

Keramisk relief omkring 1900, med Maribos byvåben i tidligere udformning, efter Thisets tegning. Højden er ca. 1 meter; og skjoldet er efter forbillede i italiensk fajance fra 1400-tallet. Tilhører Lollandbibliotekerne, Lolland kommune. TWL foto.

udbredte arme, som byens mærke. Den unge pige skal vel hentyde til den hellige Jomfru Maria, som middelalderens kloster var viet til og hvis navn indgik i byens navn, i betydningen Marias bolig. Anders Thiset udformede omkring 1890 byvåbenet med udgangspunkt i bymærket med den unge pige i blå kjole under en blå sky og stående på den grønne jord med sølv/hvid baggrund. En sådan udformning findes på et stort keramisk relief, der for nylig er skænket til biblioteket i Maribo, uden at det vides hvortil det oprindeligt er fremstillet. Tilsvarende relieffer findes på Landsarkivets bygning i Odense fra 1892/93, og på Københavns Hovedbanegård fra 1911, efter Thisets forlæg. Kort efter århundredskiftet blev Maribos byvåben dog

officielt ændret og fremtrådte nu med et fuldstændigt forandret hovedmotiv. Man havde valgt at ændre den unge pige til en nonnefigur i ordensdragt, som markering af Maribos oprindelse og byens grundlæggelse i tilknytning til Skt. Birgittas kloster. Ændringen skete formentlig under indtryk af tidens historiske bevidsthed, og det nye våben blev approberet ved kgl. resolution af 25. april 1903.

Maribo kommune

Maribo blev 1970 sammenlagt med Askø, Bandholm, Hunseby, Hillested, Østofte og Stokkemarke sognekommuner samt Maribo købstads såkaldte landdistrikt, der indtil da havde haft selvstændig kommunal status. Kommunen videreførte købstadens våben fra 1903, med nytægning og registreret 1937, med birgittinonnen i sort/grå ordensdragt, stående i et guldskjold, som symboliserer byens klosteroprindelse. I 1978 er kommunens våben igen registreret i let revideret omtegning.

Seglstempel med Maribo byvåben i udformning fra 1903. Det graverede messingstempel findes i Lolland kommunes Stadsarkiv. Her vist spejlvendt, så indskriften kan læses. TWL foto.

Rødby's ældste bysegl er fra 1680'erne, og byen havde ikke eget segl og byvåben før den tid. Det gamle seglstempel fandtes tidligere i kommunkontoret. Tegning efter Trap: Danmark.

Rødby købstad

Når ses på f.eks. de tidligere omtalte byprospekter fra Resens Atlas 1677, er det kendetegnende at Rødby vises, uden at bybilledet er ledsaget af de ellers normalt gengivne byvåbener. Byen havde nemlig ikke noget byvåben på dette tidspunkt, og havde heller ikke opnået købstadsrettigheder, på linje med landets øvrige købstæder. Det skete dog kort tid efter med Christian V's forordning om købstæderne af 28. januar 1682, hvorved Rødby fik egen byfoged og eget byting. Byen fik på samme tid eget segl med omskriften: ROEDBI STADS SEIEL og billedet af et lille enmastet skib, som sikkert skal hentyde til færgefarten til Tyskland, som byen allerede siden 1400-tallet var forpligtet til i forhold til kongemagten. I overensstemmelse med Anders Thisets forslag fra omkring 1890, blev det helt enkle seglbillede brugt som byvåben, med skibet vist i klar rød farve i et sølv/hvidt skjold, og med blå bølger foruden på skjoldet. Det gamle seglstempel fra slutningen af 1600-årene fandtes tidligere i kommunkontoret, og er stadig bevaret.

Rødby kommune

Ved kommunesammenlægningen 1970 blev Rødby i den nye kommunale struktur forenet med sognekommunerne Nebbelunde-Sædinin-

ge, Ringsebølle og Tirsted-Skørringe-Vejleby samt størstedelen af Tågerup-Torslunde kommune. Den nye Rødby primærkommune videreførte købstadens gamle våben, men moderniserede det 1973, med udeladelse af bølgerne, og foroven blev tilføjet to røde ankre. De står iflg. den officielle forklaring for færgehavnen i Rødbyhavn og den tilsvarende i Puttgarden. Det nytegnede våben blev udarbejdet i samråd med cand.jur. Paul Warming, som Statens Heraldiske Konsulent, og tegnet af arkitekt Claus Achton Friis. Våbenet blev efter forskrifterne registreret i Indenrigsministeriet, og offentligt publiceret i Statstidende 1973. Den officielle beskrivelse, der blev udformet i forbindelse med godkendelsen, lyder således: ”I hvidt felt et rødt énmastet skib med stander og rå med beslået segl, foroven ledsaget af to røde ankre”.

Som en af de første kommuner i landet fandt Rødby kommune senere på at benytte et særligt logo på skrift, som ledsagede våbenet på brevpapir og tryksager og skilte, hvor navnet blev stavet med store røde bogstaver og med grønt Ø i Rødby. Enkelt og markant, og letgenkendeligt, og skærpende for ens nysgerrighed.

Byvåbenet for Rødby efter Anders Thisets tegning fra omkring 1890 blev brugt i den enkle form indtil nytægning om omformning af våbenet i 1973. Her vist i farvetegning efter Hvem-Hvad-Hvor 1961.

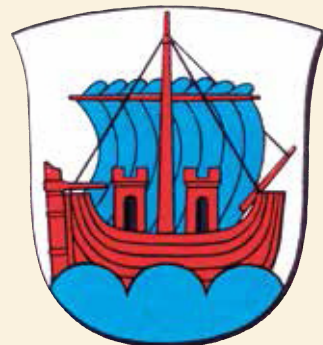
Falster Søndre Herreds store segl med svanen, der kendes fra 1584, indgik som motiv i kommunevåbenet for Skelby-Gedesby kommune i 1966. Tegning efter Trap: Danmark.

Sydfalster kommune

Sydfalster kommune er som primærkommune oprettet i 1970 ved sammenlægning af Væggerløse, Idestrup og Skelby-Gedesby sognekommuner. En lille del af Idestrup sogn og tilsvarende en lille del af Væggerløse sogn blev afgivet til Nykøbing kommune, mens samtidig en mindre del af Søndre Kirkeby sogn blev tillagt Sydfalster kommune. Usædvanligt blandt landsdelens gamle sognekommuner, havde Skelby-Gedesby kommune allerede i 1966 valgt at få et kommunevåben. Falsters sydspids er i våbenet markeret med en langstrakt grøn trekant, omgivet af bølger, som er røde på sølv baggrund (der oftest blev benyttet som ”hvid”). Som hovedfigur er midt i det grønne placeret en svane, ligeledes i sølv, der som motiv er hentet fra det gamle herredssegel for Falsters Søndre Herred, der kendes i aftryk tilbage fra 1584. Kommunevåbenet er udformet efter ide af heraldisk konsulent Paul Warming, og fra 1970 er våbenet for Skelby-Gedesby kommune ført videre som fælles symbol for den nye Sydfalster kommune, men først som sådant godkendt af Indenrigsministeriet 1988.

Kommunevåbener for Nakskov kommune, Maribo kommune og Sakskøbing kommune, som blev brugt indtil strukturreformen 2007. Det er de gamle købstæders byvåbener, som blev videreført efter kommunalreformen 1970.

Kommunevåbener for Nysted kommune, Stubbekøbing kommune og Nykøbing Falster kommune, alle med udformning som byvåbener, der efter 1970 blev brugt indtil strukturreformen 2007.

Ravnsborg kommune

Ravnsborg kommune blev dannet 1970 ved sammenlægning af de tidligere selvstændige kommuner: Birket, Fejø, Femø, Horslunde-Nordlunde, Herredskirke-Løjtofte, Utterslev, Vindeby, Købelev og Sandby. Dog blev den sydligste del af Herredskirke sogn henlagt til Nakskov kommune. Kommunevåbenet viser toppen af et borgtårn med en sort ravn som vindfløj, der henviser til den store middelalderborg Ravnsborg i Birket sogn, ligesom kommunen tog navn efter det kongelige lensslot, med den markante store borgbanke i strandkanten ud til Smålandshavet. Registreringen af våbenet er offentliggjort i Statstidende 1971.

Rudbjerg kommune

Ved kommunalreformen i 1970 videreførtes den sammenlægning af Arninge, Dannemare, Tillitse, Vestenskov og Kappe sognekommuner, som havde været gældende siden 1966. Navnet for sammenlægningskommunen var valgt efter landsbynavnet Rudbjerg og den centralt beliggende herregård Rudbjerggård i Tillitse sogn. Sammenlægningskommunen blev 1970 forenet med den hidtil selvstændige Gloslunde-Græshave kommune, mens en lille del af Vestenskov sogn og af Arninge sogn blev afgivet til Nakskov kommune. Som sit våben valgte Rudbjerg kommune at vise landbruget som kommunens vigtigste næringsvej symboliseret ved to sukkerroer, og som hovedmotiv i midten en stiliseret klokkestabel. Inden for kommunens område er bevaret ikke mindre end tre af disse karakteristiske middelalderlige klokkehuse i Arninge, Vestenskov og Gloslunde. Våbenskjoldet er blå med motiverne i sølv, udformet af Paul Warming og tegnet af Claus Achton Friis. Kommunevåbenet er taget i brug 1974, og officielt registreret i Statstidende 1975.

Sealbilledet for Fuglse Herred, med pelikanen der hakker sig i brystet, indgår symbolsk i udformningen af Holeby kommunes våben, som blev taget i brug 1976. Herredsseglet kendes, ligesom så mange andre af de omhandlede segl, tilbage fra arvehyldningen i 1584. Her i tegning efter Trap: Danmark.

Holeby kommune

Sammenlægningskommunen Holeby blev etableret 1966 ved sammenlægning af de gamle Holeby-Bursø, Errindlev-Olstrup og Fuglse-Krønge kommuner. I 1970 yderligere forenet med Tågerup-Torslunde sognekommune, hvor en del af Tågerup sogn dog blev afgivet til Rødby kommune. Holeby kommunes våben blev taget i brug i 1976, og viser foroven to sukkerroer, der betegner sukkerroedyrkningens centrale betydning, og at det var her, den første sukkerfabrik på Lolland blev grundlagt i 1872. Forneden er vist et gammelt Kristussymbol, og symbol for den kristne næstekærlighed, nemlig en pelikan, der ifølge en middelalderlig fabel hakker sig i brystet, for at kunne made sine unger med sit blod. Dette symbol ses også i det gamle herredssegel for Fuglse Herred, som Holeby kommune ligger i, og som kendes fra 1584. For herredet i sin tid, var der vel tale om et såkaldt talende våben, med en 'fugl' i seglbilledet, og dets oprindelse kan muligvis gå tilbage til en sammenslutning for præsterne i herredet. I hvert fald ses motivet med pelikanen også i kalkmalerierne i Østofte kirke, der gennem århundreder var herredsprovstens kirke, og samlingssted for områdets præster.

Symbolerne i Holebys kommunevåben er vist (som hvide) i et rødt skjold, og adskilt af en markant gul vinkelfigur, midt i skjoldet. Det er en velkendt figur i den adelige heraldik siden middelalderen, kaldet en sparre. Denne sparre, som deler skjoldet med sin knækkede profil, siges at være inspireret af kommunens kystlinje mod syd, hvor dæmningen ved Hyllekrog udviser et lignende retvinklet knæk. Kommunevåbenet er registreret i 1977 i udformning bl.a. efter ide af fra Holeby kommunes kærner Hans Erik Christiansen, og tegnet af Claus Achton Friis.

Nørre Alslev kommune

Som den arealmæssigt største af de Falsterske kommuner, blev Nørre Alslev kommune oprettet som primærkommune i 1970. De sammenlagte sognekommuner er følgende: Nørre Alslev-Nørre Kirkeby, Gundslev, Torkilstrup-Lillebrænde, Ønslev-Eskilstrup, Kippinge-Brarup-Stadager, Vålse og Nørre Vedby kommuner. Også en lille del af Tingsted sogn blev lagt til kommunen, mens den større sydlige del af Ønslev sogn blev afgivet til (nye) Nykøbing kommune. Kommunevåbenet er lodret delt i rødt og gult, og viser en stor kronhjort, der er taget fra herredsseglet for Falsters Nørre Herred, gående tilbage til 1584. Nørre Alslev kommune omfattede størstedelen af det gamle herred, hvorfor valget af våbenets hovedmotiv var nærliggende. Over dyrets bagpart er vist en figur, der er tænkt som en markering af de mange vindmøller fra ældre tid, der tidligere var bevaret i kommunen. Det er en såkaldt sejle eller sejlkle, der er et stykke jern som sættes på løberen, altså den bevægelige møllesten, og som fastholder den til langjernet, der driver møllestenen rundt. Kommunevåbenet, der blev taget i brug 1978, er udformet af Paul Warming og tegnet af Claus Achton Friis.

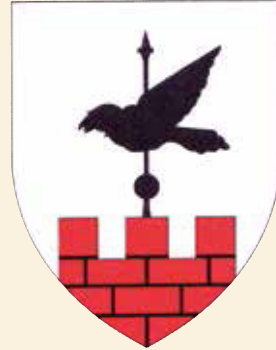
Højreby kommune

Ved frivillig sammenlægning blev Højreby kommune dannet allerede i 1966 af de gamle sognekommuner Halsted-Avnede, Skovlænge-Gurreby, Landet-Ryde og Søllested. 1970 blev desuden Vesterborg sognekommune tillagt til Højreby kommune, mens en lille del af Halsted sogn blev afgivet til Nakskov kommune. Navnet Højreby blev valgt efter den gamle bondeby af samme navn i det centrale Søllested sogn, der samtidig var den største af de gamle sognekommuner. Højreby er i dag sammenvokset med Søllested, der er opstået og hastigt voksede som stationsby, efter anlæggelse af den lollandske jernbane i 1874. Som den eneste af de nye primærkommuner efter kommunalreformen i 1970 valgte Højreby kommune ikke at få udformet et moderne heraldisk våben. Her valgte man i stedet at bruge det gamle herredssegel for Lollands Nørre Herred, der kendes med datering i inskriptionen fra 1610. I versionen som kommunevåben er omskriften udeladt, og seglbilledet, der viser en hjulplov med hesteforspand, er indføjet i et kvadratisk felt, der er lodret delt i sølv og lyseblåt. Våbenet er taget i brug i 1974.

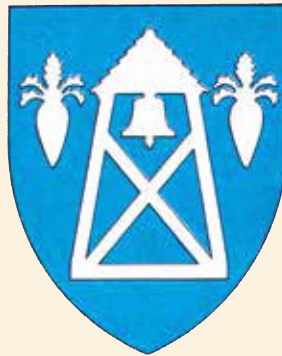
På sin vis indvarsler Højreby kommune den senere udbredte brug af logoer, i stedet for egentlige, heraldisk udformede våben. Højreby kommunes logo blev da heller ikke registreret, som det også gælder for flere af de nye kommuners valgte symboler, efter strukturreformen 2007.

Maribo amt

Den tidligere Maribo Amtskommune havde, som landets øvrige amter, også sit eget våben, registreret i 1937. Det var i brug indtil kommunalreformen i 1970, hvor gamle Maribo amt blev slået sammen med størstedelen af Præstø amt, og en lille del af Sorø amt, til det nye Storstrøms amt. Det gamle Maribo amts våben viste foroven en vinget

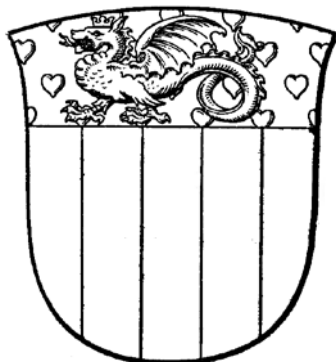
Kommunevåbener for Rødby kommune, Sydfalster kommune og Ravnsborg kommune, som de blev benyttet i tiden efter kommunalreformen og indtil 2007, hvor kommunerne indgik i de nye storkommuner.

Kommunevåbener Holeby kommune, Rudbjerg kommune og Nørre Alslev kommune, formgivet i 1970'erne efter kommunalreformen, og benyttet indtil strukturreformen 2007.

Kommunevåben for Højreby kommune, i udformning som logo med motiv fra det gamle herredssegl for Lollands Nørre Herred. I brug som kommunevåben indtil 2007.

Amtsvåben for Maribo Amtskommune, indregistreret 1937 og benyttet indtil 1970, hvor gamle Maribo amt blev del af det nye Storstrøms amt. Tegning efter Trap: Danmark.

blå drage med krone, en såkaldt lindorm, omgivet af røde hjerter. Skjoldhovedet havde gul baggrund, og hovedfeltet nedenunder var helt enkelt, på heraldisk vis opdelt med to lodrette felter, på blå baggrund. De to felter var gule og symboliserede amtets to frugtbare øer, Lolland og Falster i det blå hav, og med Guldborgsund imellem. Amtsvåbenet blev i sin tid tegnet af Friedrich Britze.

Lindormen, som blev videreført i våbenet for Storstrøms Amtskommune, var oprindeligt inspireret af våbenmærket for Junker Christoffer, Valdemar Atterdags søn, der døde 1363. Han var hertug af Lolland, og på hans bevarede gravmæle i Roskilde Domkirke optræder lindormen flere steder, på hans skjold, og på hans rustning, hvor to lindorme er vendt mod hinanden, sådan som det også blev vist i våbenet for Storstrøms amt.

Bemærk i øvrigt at de nye regioner, som blev oprettet ved strukturreformen 2007, ikke har heraldiske våbener. I modsætning til amterne er regionerne *ikke* kommuner, og har således ikke ret til at føre våbenskjold. Som symbol for Region Sjælland benyttes derfor et grafisk udformet logo.

De nye storkommuner

Den nye struktur for det kommunale område, der trådte i kraft 1. januar 2007, betød både ændringer på det primærkommunale område og for amterne. Landets tidligere 271 kommuner blev reduceret til 98 nye storkommuner, og 13 amter blev nedlagt og ændret til 5 regioner. På Lolland blev 7 kommuner samlet i den nye Lolland kommune, og Falsters tidligere 4 kommuner blev forenet med de to østligst beliggende af de lollandske kommuner, og dannede den nye Guldborgsund kommune. På et tidligt tidspunkt i forhold til skæringsdagen blev det klart, at de nye kommunale fællesskaber samtidig nødvendiggjorde en nytolkning og omformulering af den kommunale heraldik, med nytægning af kommunevåbenerne og udarbejdelse af designmanualer for tryksager og annoncer, med meget mere. Der vil til stadighed ske en sådan fortsat udvikling og nytolkning af den kommunale heraldik. At det vil ske i spring er nok naturligt, sådan som strukturreformen har betinget en nytænkning landet over, og det er da håbet at flere af de kommuner der i første omgang har valgt intetsigende, rene tekstmæssige logoer må komme på bedre tanker. Både Guldborgsunds og Lolland kommunes nye våbener er spændende og viser betydelige kvaliteter, skønt forskellige i udtryk og grafisk udformning.

Guldborgsund kommunes våben

Kommunevåbenet for Guldborgsund kommune er tegnet af heraldikeren Ronny Andersen, og viser et sejlførende skib på en bølge, delt i rødt og guld, og med det underliggende skjold i modsatte farver. Den valgte skibstype er en middelalderlig kogge, et stort handelsskib, som henviser til de 4 gamle havnekøbstæder i kommunen. Samtidig er skibet en videreførelse af hovedbyen Nykøbings skibsmotiv, ligesom også Stubbekøbing og Nysted begge har seglskibet i

Guldborgsund kommunes våben, tegnet 2006 af nuv. kgl. våbenmaler Ronny Andersen. Våbenet forener på bedste vis de heraldiske traditioner med nutidens formsprog, og hører til de mest markante af de nye kommunevåbener, der landet over blev skabt i forbindelse med strukturreformen 2007.

deres gamle byvåben og kommunevåbener. Farveholdningen genkendes fra både Saks-købings våben og Nørre Alslevs delte kommunevåben i rødt og guld/gult. Desuden refereres muligvis til bølgerne i Sydfalsters kommunevåben, således at Guldborgsund kommunes nye våben kan siges at indeholde elementer fra alle de tidligere våbener for de 6 sammenlagte kommuner. Den valgte løsning for Guldborgsund kommune viser et stærkt visuelt våben, som bygger på den historiske tradition i rendyrket heraldisk udformning. Våbenet er godkendt 2006.

Lolland kommunes våben

Lollands kommunevåben er ikke noget våben i heraldisk forstand, men betegnes som et logo, på linje med en lang række af de nye kommunevåbener efter 2007. Våbenet har dog indholdsmæssige kvaliteter, der hæver det over det rent grafiske udtryk. Det flade Lolland er fint markeret med den høje himmel og havets blanke spejl. Gåsetrækket i kileformation markerer fremdrift og er samtidig en markering af, at de 7 gamle kommuner, som blev slået sammen til den

nye Lolland kommune, flyver fremad i samlet flok. Til logovåbenet hører en skrifttype med samme grønne og blå farve, som benyttes når kommunens navn vises sammen med våbenet, som del af et samlet designprogram, der præsenteredes 2007.

Lolland kommunes mærke og det nye design er udviklet af firmaet 11Design A/S, som et moderne udformet logovåben, med fri fortolkning af det heraldiske formsprog. I motivvalg for det nye kommunevåben var det valgte logo i øvrigt i længere tid i konkurrence med et motiv med baggrund i ”Den blå anemone” efter Kaj Munks digt fra 1943.

Den grønne-hvide-blå farveholdning var en nordfynsk kommune (Munkebo) den første til at vælge i 1990, med et stiliseret landskabsmotiv, der skilte sig ud i mængden af motivrige og farvestrålende kommunevåbener og byvåbener. Men efter strukturreformen blev denne farvekombination nærmest normgivende, og går igen i mere end en halv snes af de nye danske kommunevåbener, og yderligere det tredobbelte antal logoskrifter og våbener med kombinationen blå/hvid eller grøn/hvid, som nærmer sig det fantasiløse. Lolland kommunes våben hører dog til de mest fortællende.

Lolland kommunes nye symbol, der udtrykker naturen på Lolland, at der er højt til himmelen og at Lolland vil fremad. Designet 2007 af 11Design A/S.

Fremtiden for de gamle byvåbener

På det heraldiske område har den kommunale strukturreform 2007, som det indledningsvis er berørt, betydet en kulturel forarmelse og en forringelse af oplevelsen for de fleste danske i dagligdagen, og for vores turister i byerne og i landskabet. De tidligere Lolland-Falsterske kommuners våbener er forsvundet, men det behøver ikke nødvendigvis at være det sidste vi har set til de gamle købstæders byvåbener, hvis historie her er beskrevet. For ejerskabet til de historiske byvåbener og kommunevåbener er fortsat hos de nye kommuner, og der er heldigvis allerede set flere eksempler på at netop byvåbenerne er videreført som kendetegn for handelsstandsforeninger og i det lokale foreningsliv, med de nuværende kommuners godkendelse.

Mulighederne er mange, og på denne måde vil vi forhåbentlig stadig fremover kunne opleve de traditionsrige gamle byvåbener, for eksempel som markering ved bygrænsen, og som velkomst til vores fortsat livskraftige, gamle købstæder, med hver deres særpræg og egenart.

Byvåbnene og kommunernes våbener bør fortsat være et festligt indslag i vores dag-

Kunstneren Palle Lindau udformede i 1991 dette alternative byvåben til Nakskov i anledning af at byen blev kåret som "Årets By". En festlig kommentar til byen med fortid og fremtid.

ligdag, sådan som det også et sket med nye kommunevåbener for Lolland kommune og Guldborgsund kommune, som led i den stadige udvikling og nytolkning af den kommunale heraldik, med fantasi og kvalitet, og med respekt for den historiske udvikling.

Thomas W. Lassen (f. 1952) tidligere museumsinspektør ved Lolland-Falsters Stiftsmuseum og Frilandsmuseet i Maribo. Uddannet middelalderarkæolog og historiker fra Århus Universitet, nu arbejdsmarkedskonsulent i Lolland kommune. Har gennem årene publiceret en lang række lokalhistoriske og kulturhistoriske artikler og bøger (jfr. bibliotek.dk) og har som særligt forskningsområde de danske topografiske værkers historie, specielt Resens Atlas. Se også TWL: Den antikvariske præst - præsteindberetninger til Resens Atlas. Lolland-Falsters Historiske Samfund, Årbog 2011.

Litteratur

- Sven Tito Achen: *Danmarks kommunevåbener*. Kbh. 1982.
- Anders Thiset: Om danske By- og Herredsvåbener. *Tidsskrift for Kunstindustri* 1893, s. 129-132, Købstæder i Laaland og Falster.
- Offentlige registreringer og officielle våbentegninger er løbende præsenteret af Sven Tito Achen m.fl. i *Heraldisk Tidsskrift* 1960ff. Jfr. også *Dansk heraldisk bibliografi 1569-1999*, udg. 2002 (første udgave 1971 for perioden 1589-1969).
- For bevarede segl og seglaftryk henvises til P.B. Grandjean: *Danske Købstæders Segl indtil 1660*, Kbh. 1937.
- Om byvåbener og bysegl i de ældre topografiske værker, se TWL i *Heraldisk Tidsskrift* 2007, nr. 95, s. 213-231.
- De administrative inddelinger efter 1970 er citeret efter J.P. Trap: *Danmark*, (5. udg.) bd. 31, Nøgle til orientering. Kbh. 1972.